

3. Het Parental Alienation Syndrome of contactbreuk tussen ouders en kind: een complexe en gelaagde relationele werkelijkheid

Claire Wiewauters,

gezinspedagoge en psychotherapeut, onderzoeker kenniscentrum Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen (Odisee hogeschool).

Kathleen Emmerly,

coördinator kenniscentrum Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen (Odisee hogeschool).

1. De overlevingskracht van simpele en achterhaalde verklaringen

Ouderverstoting is een vertaling van 'Parent Alienation', in oorsprong 'Parent Alienation Syndrome'. Het is een gecontesteerd begrip. Over het bestaan op zich wordt al van bij het begin discussie gevoerd. Evenveel debat is er over de precieze invulling van het begrip, de mogelijke oorzaken en de manier waarop deskundigen kunnen en moeten tussenkomen. In deze bijdrage vertrekken we vanuit het systeemdenken en vanuit circulaire en complexe perspectieven.

Binnen de positieve wetenschappen weten we dat de aarde rond is en niet plat. Binnen de menswetenschappen weten we dat communicatie circulair is en niet lineair. Desondanks blijven we last hebben van complottheorieën die de wereld verdelen in 'believers' en 'non-believers'.

Pythagoras (6de eeuw voor Christus) vermoedde dat de aarde rond was. Aristoteles en Erasthostenes (3de eeuw voor Christus) leverden hiervoor het bewijs. Rapper Bobby Ray Simons haalde in 2016 wereldnieuws met zijn complottheorie omtrent de NASA. Sindsdien woedt in bepaalde kringen opnieuw een discussie over de vorm van onze aardbol. Dit toont aan dat overtuigingen hardnekkig kunnen zijn en zelfs als ze al lang achterhaald zijn, af en toe terug opduiken.

Sinds Watzlawick (1920 – 2007) – die bekend staat als als een van 's werelds meest vooraanstaande communicatiewetenschappers – weten we dat communicatie tussen mensen verloopt volgens een circulair proces van wederzijdse beïnvloeding. Toch blijft het begrip ouderverstoting – dat ervan uitgaat dat een kind éénzijdig negatief beïnvloed wordt door slechts één ouder – hardnekkig overeind.

2. Een inleiding tot een complex, meerstemmig en gelaagd verhaal

De afkorting PAS die verwijst naar het Parental Alienation Syndrome werd in 1985 geïntroduceerd door Richard Gardner en is sindsdien een eigen leven gaan leiden. In deze bijdrage situeren we het ontstaan van het Parental Alienation (Syndrome) dat in het Nederlands ondertussen vertaald werd als ouderverstoting en/of oudervervreemding binnen de toenmalige tijdsgeslacht. Daarna wordt kort ingegaan op de dialectiek die rondom ouderverstoting is ontstaan en die tot op heden blijft bestaan.

In deze bijdrage bieden we een helikopterperspectief dat aandacht heeft voor de verschillende perspectieven van de diverse betrokkenen. Wij zoeken inspiratie bij het systeemdenken die de werkelijkheid beschrijft als een relationele werkelijkheid met een voortdurende wisselwerking van elkaar beïnvloedende relaties die plaatsvinden binnen een ruimere context. We gaan de oefening aan om te vertrekken vanuit een meerzijdig partijdige houding. Wij laten ons inspireren door het narratieve gedachtegoed dat vertrekt vanuit een postmoderne visie op de werkelijkheid en pleiten voor een meerstemmig en gelaagd verhaal. Wij gaan de uitdaging aan om vele stemmen te beluisteren. Wij doen beroep op de inzichten uit de ontwikkelingspsychologie die ons alert maken voor de wijze waarop kinderen op verschillende leeftijden de werkelijkheid ervaren.

Onze bevindingen worden aan recent onderzoek getoetst. Het wordt duidelijk dat ouderverstoting en/of oudervervreemding zich niet enkel afspeelt binnen de driehoek vader, moeder en kind. Het straalt ook af op en wordt mede in stand gehouden door de ruimere kring van vrienden en familie. Ook de hulpverlenende en juridische context die naar antwoorden zoekt om met de schrijnende situaties om te gaan, ontsnapt vaak niet aan de zuigkracht van het systeem.

We geven bijzondere aandacht aan het perspectief van het kind. We verwijzen naar een onderzoek dat kadert in het breder onderzoek 'Awel, ik ben in de war door de scheiding van mijn ouders' waarbij we een analyse maakten van 60 chatgesprekken van kinderen en jongeren met mede-

werkers van de hulplijn Awel. Dit biedt ons een genuanceerd en gedifferentieerd verhaal (Wiewauters & Emmery, 2016).

Vanuit deze kennis en expertise formuleren we aan het eind aanbevelingen voor de diverse actoren in de praktijk van justitie en hulpverlening. We pleiten voor een transdisciplinaire aanpak waarbij gezocht wordt naar (her)verbinding tussen ouder(s) en kind en waarbij de diverse actoren bij justitie en welzijn preventief en krachtdadig optreden en elkaars handelen versterken.

Doorheen de bijdrage vertel ik het verhaal van Didier die een klein jaar geleden verliefd werd op Els, een vrouw die kort voordien was weggegaan bij haar man. Na een week waarin de vonken tussen hen duidelijk werden, zag Didier zijn liefde gedwarsboomd door het lijden van Els. Dat was zo immens groot dat er weinig of geen ruimte overbleef voor hun relatie. Sinds het moment dat Els wegging bij haar man had ze geen contact meer met Nico, haar 10-jarige zoon

3. Het concept Parental Alienation Syndrome en de vraag wie verstoot wie?

In 1976 en 1980 beschrijven Wallerstein en Kelly in hun onderzoek uitgebreid het fenomeen dat kinderen in een scheiding zich vijandig kunnen tonen ten aanzien van één ouder en in extreme situaties het contact met die ouder weigeren. De oorzaak voor het gedrag van het kind leggen de onderzoekers bij een boze en op wraak beluste ex-partner/ouder die een negatief verbond aangaat met het kind. Het kind wordt bedolven onder negatieve verhalen, komt terecht in een vorm van brainwashing en reageert hierop door de andere ouder te 'verstoten'. Het proces van 'oudervervreemding' is in gang gezet (Wallerstein & Kelly, 1980).

Gardner (1985) baseerde zich als clinicus op situaties waarbij een op wraak beluste ouder (doorgaans de moeder) een lastercampagne voert over de ander ouder (doorgaans de vader) om op die manier de hoede over het kind te bekomen. Hij was van mening dat binnen zijn klinische praktijk tot 90 % van de kinderen na scheiding in dergelijke situatie terecht kwam.

De verdienste van Gardner is geweest dat hierdoor de realiteit belicht werd dat het in sommige gezinnen na scheiding grondig fout kan gaan. De gezinsrelaties kunnen ook na scheiding grondig verstoord worden en/

of verder verstoord blijven. Hierdoor ontstaat een kloof tussen ouders en kind wat in sommige situaties leidt tot contactvermindering en/of contactbreuk.

Het gevaar bij de redenering van Gardner is, dat hij de werkelijkheid beschrijft vanuit een lineair perspectief dat een keten van gebeurtenissen reduceert in een rechte lijn van oorzaak naar gevolg. De interpunctie – het begin van het verhaal – wordt afwisselend bij de verstotende ouder en/of bij het kind gelegd. Daarbovenop hanteert Gardner een categoriaal perspectief waarbij hij mensen opdeelt in 'de goede' en 'de slechte ouder', of nog 'de schuldige' en 'het slachtoffer'. Gardner was voorstander om Parental Alienation als syndroom op te nemen in de DSM. Zover is het nooit gekomen.

Het stellen van een diagnose, zou de rechter toelaten om tot een uitspraak te komen en een adequate remedie te installeren. Uiteraard is ook de remedie gesitueerd binnen het categoriaal en lineair denken. Gardner was er voorstander van om het ouderlijk gezag toe te wijzen aan de ouder die het slachtoffer is geworden van de lastercampagne. Hij was van oordeel dat het kind bij deze ouder diende ondergebracht te worden. Daarbovenop stelde hij een gevangenisstraf voor wanneer de verstotende ouder de toegang hiertoe verhinderde (Gardner, 1989).

Hierna wordt duidelijk dat deze lineaire redenering voorbijgaat aan de complexe dynamiek waarin het kind samen met de ouders gevangen zit en dat de voorgestelde acties het kind en de ouders dreigen verder gevangen te zetten.

Vanaf het begin was er veel kritiek en dialectiek rondom ouderverstoting. Sommige critici beweerden dat het niet het gedrag is van de 'verstotende ouder' maar wel dat van 'de ouder die verstoten wordt' dat voor het kind aanleiding geeft om het contact te verbreken. De verstotende ouder werd verdacht van geweld en misbruik of zou lijden aan een persoonlijkheidsstoornis. Andere critici leggen het zwaartepunt bij het kind die 'ten onrechte' een ouder afwijst omdat die de andere ouder in de steek laat en kiest voor een nieuwe relatie.

Het is duidelijk dat bij deze kritiek enkel de 'rollen' omgekeerd worden. Men blijft zich bezondigen aan het probleem van categoriaal en lineair denken. Dit leidt tot polarisering tussen goed en slecht, schuldig en onschuldig. Betrokkenen komen terecht in een tunnelvisie die weinig aanknopingspunten biedt naar werkbare oplossingen.

4. De relationele werkelijkheid bij contactbreuk tussen ouder en kind

Didier vraagt me of ik hem kan helpen om het probleem tussen Els en haar zoon 'op te lossen' zodat er terug ruimte komt en Els zich open kan stellen voor een relatie met hem. 'Want nu zit haar hart op slot omdat ze haar zoon niet mag/kan zien'. Ik vertel hem dat ik graag 'goede burens' blijf en dat lukt het beste als ik dat gescheiden houd van mijn professionele leven. Ik wil wel naar hem luisteren en bekijken wat ik voor hem en Els kan doen. Ik vraag hem om mij te vertellen wat hij weet over haar situatie zodat ik een toeleiding kan doen naar collega's.

Didier vertelt dat Els reeds jarenlang overwoog om uit haar huwelijk te stappen. Ze vertelde hem over de psychische vernederingen en de extreme jaloezie die zich binnen de relatie met haar ex genesteld had. Els voelde zich een schim worden van de flamboyante vrouw die ze vroeger was (en nog steeds is volgens Didier).

Als 'goede redenen' waarom ze het al die tijd bij haar man uitgehouden heeft, beargumenteert ze dat ze haar enige zoon wou beschermen en hem niet wou opscheppen met gescheiden ouders. Een aantal weken terug heeft Els het huis en haar man verlaten omdat ze zich fysiek bedreigd voelde. Toen ze na een week de moed had om haar man opnieuw te contacteren, weigerde hij haar de toegang tot haar zoon. Hij beschuldigt haar ervan om een 'slechte moeder' te zijn, die weinig aandacht heeft voor haar kind. Dit en het feit dat zij haar zoon heeft achtergelaten, zijn volgens vader de redenen dat haar zoon haar niet meer wenst te zien. De jongen voelt zich verwaarloosd en in de steek gelaten. Hij kiest voor zijn vader. Els begrijpt het niet. Ze had toch een goede relatie met haar zoon. Ze vermoedt dat haar man hun zoon tegen haar opzet. Ze is radeloos. Ze overweegt om terug te keren naar huis. Els wordt ziek en meldt zich afwezig als secretaresse in het bedrijf waar Didier werkt.

Als Els terug op het werk verschijnt vraagt hij haar om samen iets te gaan drinken. Hij had in stilte reeds lang 'een boon voor haar'. Na die avond volgen er nog. Els heeft een klankbord nodig. Didier biedt zich gewillig aan. Hij luistert naar haar verhaal en leeft zich in.

Alleen thuis, denkt hij verder na en verplaatst hij zich naar de belevingswereld van haar zoon. Een moeder die zomaar plotsklaps verdwijnt. Een vader die achterblijft en als een razend en gekwetst dier tekeergaat. Hij heeft met de zoon te doen.

Hij praat hierover met Els. Zij stort in. Ze vertelt dat haar moeder te weten is gekomen dat ze hem ziet. Zij verzet zich tegen hun relatie. 'Het gaat alleen moeilijker worden om je kind te zien als je een relatie hebt'. Haar vader daarentegen kiest resoluut haar kant en raadt haar aan om een advocaat onder de hand te nemen. Hij geeft haar de raad 'deze keer niet opzij te gaan voor die man, Elseke'. Els weet het niet meer en ze duwt Didier weg.

Hij zoekt een klankbord bij een goede collega die hen beide kent. Deze waarschuwt hem. Hij beschrijft Els als een kinderlijke, labiele en afhankelijke vrouw die niet op eigen benen kan staan. Getuige het feit dat ze tijdelijk terug bij haar moeder is ingetrokken. Didier weet het niet meer. Hij vraagt om hulp en raad. Ik heb met hem te doen. Hij overtuigt mij om Els eenmalig een consult te geven.

Het systeemdenken kijkt naar de werkelijkheid als een relationele werkelijkheid waarin ouders en kind(eren) betrokken zijn binnen een complex en wederkerig systeem van onderlinge beïnvloeding. Deze werkelijkheid is bijgevolg een dynamische werkelijkheid die permanent onderhevig is aan verandering. Deze veranderingen worden niet alleen gestuurd vanuit gebeurtenissen in het heden, maar staan ook onder invloed van het verleden en worden bepaald door hoop en angst voor de toekomst.

De scheiding tussen partners is een feitelijke gebeurtenis en verwijst naar een statisch begrip: je bent gescheiden of niet. Scheiden en van elkaar gescheiden raken is echter een dynamisch proces dat vele lagen en dynamieken kent en waarbij vele betrokkenen geraakt worden, steeds opnieuw. In het verlengde hiervan wijst het onderzoek dat omtrent conflictscheiding en/of contactbreuk voorhanden is op een complexe samenhang van diverse elkaar beïnvloedende factoren.

Een empirische studie uitgevoerd door Johnston (2003) toont aan dat contactbreuk tussen ouders en kind samenhangt met een complex geheel van relationele dynamieken en kenmerken van beide ouders en van het kind. Johnston bestudeerde de leefsituatie na scheiding van 215 kinderen en constateerde dat bij 8% een vervreemding had plaatsgevonden naar de moeder, bij 9% een vervreemding naar de vader. De studie toont aan dat factoren bij beide ouders meespelen, evenals de kwetsbaarheid van het kind. Factoren die met deze vervreemding samenhangen waren een gebrek aan warme betrokkenheid, gebrekkige ouderschapsvaardigheden, gebrek aan empathie, communicatie en begrip. Deze factoren waren aanwezig bij beide ouders. Bij de kind factoren vermelden ze scheidingsangst, leeftijd en emotionele en/of gedragsproblemen (Johnston, 2003).

Het onderzoek Scheiding in Vlaanderen leert ons dat in relaties met kinderen het percentage ex-partners met een hoge mate van conflict hoger

is dan in de relaties zonder kinderen (Bastaits, Van Peer, Mortelmans, 2011). Scheiding waar kinderen bij betrokken zijn noodzaakt tot reorganisatie van het ouderschap. Hierover moet onderhandeld worden en kan bijgevolg strijd geleverd worden. De noodzakelijke contacten tussen de ex-partners in functie van de reorganisatie van het ouderschap vormen een hinderpaal en/of bijzondere uitdaging bij het onthechten in de relatie als ex-partners.

Emoties en kwetsuren – zowel vanuit de partner als de ouderidentiteit – spelen een belangrijke rol en riskeren dat mensen weinig flexibel worden en verstarren. Daarbovenop zijn er vele sociale perspectieven op ouderschap na scheiding die druk uitoefenen. Hierdoor ontstaan polarisaties die vaak ongewild destructief inwerken.

Kelly en Johnson (2008) onderzochten de samenhang tussen conflictscheidingen en partnergeweld. Zij toonden aan dat bij een deel van de conflictscheidingen het partnergeweld reeds aanwezig is voor de scheiding. Dit geweld blijft voortduren en kan zelfs escaleren na de scheiding. De onderzoekers onderscheiden vier types van partnergeweld. Vooral het type 'Coërcive Controlling Violence' waarbij manipulatief en intimiderend gedrag gehanteerd wordt door een van de partijen en dat door de andere partij ervaren wordt als een dwingende vorm van controle of intiem terrorisme, zou een belangrijke rol spelen bij conflictscheidingen (Kelly & Johnson, 2008). Partnergeweld binnen het gezin wordt verklaard vanuit een complex samenspel van interveniërende factoren die enerzijds uitlokkend, en anderzijds bestendigend kunnen zijn.

5. Een meerstemmig en gelaagd verhaal van betekenisgeving

Bij scheiding en zeker bij langdurende conflicten na scheiding zijn velen betrokken. Sociale steun vanuit het netwerk helpt mensen om te gaan met stressvolle gebeurtenissen. De opvattingen, de structuur en de nabijheid van het sociale netwerk rondom ouders kan ondersteunend zijn en als buffer werken. Maar soms werkt het averechts. Iemand uit het netwerk wil steunend zijn voor de ouder waarmee die zich verbonden voelt, maar deze steun kan als effect hebben dat er ongewild en onbewust chronisch 'olie op het vuur' wordt gegoid.

Het wordt op die manier erg ingewikkeld en bijna onmogelijk voor de betrokken ouder om zich te (her)positioneren en de strijd te staken. De ouder riskeert immers deloyaal te worden ten aanzien van een betekenis-

volle andere. Hierdoor raakt hij geïsoleerd. Ongewild wordt de polarisatie versterkt en verhardt de strijd.

Wanneer de vader van Els haar de raad geeft om 'deze keer niet opzij te gaan voor die man' wakkert hij de strijd aan. De raad die moeder aan Els geeft is tegengesteld aan deze van vader.

Om het nog wat ingewikkelder te maken wordt de ouder niet zelden binnen zijn context geconfronteerd met tegengestelde betekenisgevingen en verwachtingen vanuit verschillende betekenisvolle anderen. De bewegingsvrijheid wordt hierdoor ernstig belemmerd.

De verschillende betekenisgevingen en verwachtingen van betekenisvolle anderen worden door Beckers benoemd als 'het parlement van gedachten' rondom de ouder(s). Het is belangrijk om het gewicht hiervan naar waarde te schatten. Het in kaart brengen van de verschillende betekenisgevingen van de betrokkenen in de context kan een eerste stap zijn. Het verder reflecteren hoe dit inspeelt op de eigen positie een volgende. Verder in deze bijdrage zullen we exploreren hoe samenwerking met het netwerk mogelijk is een bijdrage kan leveren tot de-escalatie van de strijd (Beckers, 2016).

Afgezien van de contacten met het informeel netwerk, komen ouders bij scheiding in contact met een professioneel netwerk waaronder bemiddeling, hulpverlening en/of justitie. Een professioneel netwerk dat vertrekt vanuit een eigen betoog en betekenisgeving die niet altijd op dezelfde lijn ligt. Ook hier zijn de dominante discours soms tegengesteld aan elkaar en staan ze een genuanceerd en gedifferentieerd verhaal 'op maat' in de weg.

Binnen de hulpverlening heerst nog steeds het discours dat 'goed ouderschap' na scheiding het best verloopt in onderlinge communicatie en overleg. Juridisch wordt sinds 2006 de mogelijkheid geboden om het verblijfsco-ouderschap op te eisen en/of af te dwingen wanneer de ouders onderling niet tot een akkoord komen. Het installeren van verblijfsco-ouderschap als voorrangsregeling geeft mensen ongewild en vaak onbewust de boodschap dat ze pas 'goede ouders' zijn als ze dit realiseren.

Net zoals zich tussen beide ouders een strijd kan afspelen omtrent wat het meest opportuun is in 'het belang van het kind' zien we dit parallel ook verschijnen tussen de actoren bij justitie en welzijn.

6. Het kind verst(r)ikt in verbinding

Tijdens het gesprek met Els toont ze zich verontrust. De dag voordien was ze op school voor een gesprek met de leerkracht en de zorgleerkracht. Het gaat niet goed op school met Nico. Hij komt geregeld in conflict met andere kinderen en is tijdens de lessen voortdurend afgeleid. De huistaken worden niet gemaakt of zijn onvoldoende. De zorgleerkracht had een drietal gesprekken met hem. Zij wil Nico doorverwijzen naar therapie maar vader is niet akkoord en geeft geen toelating.

Els vertelt me dat Nico nog steeds weigert om op bezoek te komen. Er zal een procedure voor de rechtbank opgestart worden. Haar advocaat vraagt co-ouderschap. De advocaat van vader vraagt exclusief ouderlijk gezag. Zij is bang en slaapt niet meer. Ze verdraagt het niet om gescheiden te zijn van haar kind. Ze moet hem zien. Ze wil hem tonen hoeveel hij voor haar betekent, ze wil met hem spreken.

Tijdens de weekends doet Nico mee aan junior veldrijden. Het voorbije weekend is ze naar de wedstrijd gaan kijken. Didier is met haar meegegaan als steun. Ze heeft zich verdekt opgesteld, ver van haar ex. Toen Nico haar opmerkte heeft hij haar kwaad toegeroepen 'Ga weg'. Didier zag vooral angst in zijn ogen. Nico eindigde als eerste en mocht de beker in ontvangst nemen. Hij vertrok nadien samen met zijn vader en grootouders. Ongemakkelijk stappend, in zijn ene hand de beker, in zijn andere hand de fiets, schouders en blik naar beneden. Een gast die 'geen weg meer uit kan', en dan maar al zijn energie in zijn benen steekt en daarbovenop nog wint ook, maar die niet de blik van een winnaar heeft.

In 2015 voerden we een kwalitatieve analyse uit van 145 chatgesprekken van kinderen over de scheiding van hun ouders met de hulplijn Awel (Wiewauters & Emmery, 2015)

Uit de onderzoeksresultaten van het brede onderzoek werd duidelijk dat een groep van 60 kinderen aangaf geen of erg weinig contact te hebben met een van de ouders en/of aangaf het contact met een ouder te willen verbreken. We deden een hernieuwde kwalitatieve analyse om de kinderen en jongeren van deze groep duidelijker in beeld te brengen. In het artikel 'Parental Alienation Syndrome of contactbreuk. Waarom uit het oog niet uit het hart is' bieden we de lezer uitgebreid en in detail inzage in de analyse van deze gesprekken (Wiewauters & Emmery, 2016). In deze bijdrage schetsen we een aantal krachtlijnen.

In 37 gesprekken signaleren de kinderen en de jongeren dat ze geen of erg weinig contact hebben met een van de ouders.

Voor de grootste groep jongeren die geen of erg weinig contact hebben met een van de ouders is dat geen eigen keuze. De ouder heeft het contact verbroken, hetzij bij de scheidingsbeslissing, hetzij tijdens het verder proces van scheiding. Vanuit het narratief van deze kinderen wordt duidelijk dat dit hun gevoel van zelfwaarde ernstig aantast. Zij voelen zich in de steek gelaten en worstelen met het bestaansrecht. 'Ik zal het niet waard zijn dat mijn vader voor me zorgt'. Wij concluderen hieruit dat het belangrijk is dat kinderen bij verlies van contact een verstaanbaar en hanteerbaar verhaal krijgen dat de verantwoordelijkheid voor de contactbreuk bij hen weghaalt.

Een beperkte groep jongeren (7) heeft er zelf voor gekozen om het contact met een van de ouders te verbreken. Wanneer de jongere beslist om het contact te verbreken lezen we dat er sprake is van een erg moeilijke thuissituatie: hevige conflicten, een ontoereikend pedagogisch kader, een te grote afstand tussen de woonplaats van beide ouders, weinig beschikbaarheid van de betreffende ouder. 'Hij is verhuisd na de scheiding, heel ver ... ik beschouw het feit dat hij zo ver woont als dat hij niet aan ons dacht bij het nemen van die beslissing... in mijn ogen is dat onfair'.

Wanneer we het relationeel kader en het narratief van deze jongeren van meer nabij bekijken, wordt duidelijk dat het stopzetten van het contact naast opluchting ook veel innerlijke twijfel nalaat. Kinderen die zelf het contact verbroken hebben, blijven hierover piekeren en voelen zich schuldig. Ze zien het als een 'noodzakelijke keuze' die hen niet echt gelukkig maakt. De volgende uitspraak illustreert dit: 'ik dacht altijd dat ik gelukkiger zou worden als ik hem niet meer zou zien. Ik ben ook gelukkiger maar ik weet gewoon niet hoe ik dat grote verdriet kan verwerken ... ik kan hem niet uit mijn leven schrappen.' Verder ondervinden ze dat deze keuze hen verwijderd van de bredere familiecontext.

In 23 gesprekken lezen we dat jongeren het contact met een ouder willen verbreken of aanzienlijk willen verminderen. Jongeren spreken over de 'goede redenen' die hen motiveren om deze stap te zetten, en halen ook 'goede redenen' aan die hen doen aarzelen. De aanwezigheid van jongere broers en/of zussen en de zorg daaromtrent, zijn voor hen een overweging om de contacten te behouden.

Jongeren die overwegen om het contact te verbreken geven aan dat ze zich onveilig, angstig en/of bedreigd voelen bij de betreffende ouder. Ze vermelden: depressie, dreiging en angst voor suïcide, psychisch geweld en dreiging met of aanwezigheid van fysiek geweld. In een aantal situaties wordt een afhankelijkheidsproblematiek bij de ouder vermeld, meest voorkomend in de vorm van drankmisbruik.

Soms hebben kinderen het moeilijk met de omstandigheden die geleid hebben tot de scheiding. De innerlijke worsteling die ze ervaren wordt vermeld als een reden om het contact met de ander ouder uit de weg te gaan. 'ik wil hem gewoon niet meer in mijn leven hebben.. hij heeft mensen van wie ik hou erg veel pijn gedaan'. Ook de strijd die ouders voeren omtrent de verblijfsregeling en/of financiële regelingen speelt een rol. 'het doet me echt pijn om te zien hoe moeilijk zij (moeder) het heeft elke keer als ze naar de rechtbank moet en hij wèèr niet komt opdagen.' De verschillende waarheden die door de ouders en de omgeving worden verteld brengen kinderen in de war.

De concepten (gespleten) loyaliteit en parentificatie, die we ontlene aan het contextuele gedachtengoed van Ivan Boszormenyi Nagy bieden ons een ingangspoort om de positie van kinderen en jongeren te kaderen en te begrijpen. Centraal hierbij is het uitgangspunt dat kinderen en jongeren verbonden zijn met en hun identiteit ontlene aan beide ouders.

Het aanhoudend conflict tussen beide ouders maakt het voor hen onmogelijk om 'goed te doen'. Nagy gebruikt hiervoor de term 'gespleten loyaliteit' waarmee hij aangeeft dat kinderen verstrikt zijn in de verbinding naar de ouder(s). Deze verstriking beïnvloedt in ernstige mate het psychisch welzijn en is op lange termijn onhoudbaar. Kinderen zoeken hierin een uitweg. Een keuze voor een ouder en tegen de andere, kan dan zorgen voor de nodige rust. Dit betekent echter dat een kind noodgedwongen een 'split' maakt, niet alleen daadwerkelijk in het contact met een ouder, maar daarbovenop ook in de opbouw van de innerlijke identiteit en het eigen gevoel van zelfwaarde (Wiewauters, 2005).

De cognitieve en sociaal emotionele rolomkering waarbij kinderen beschikken over het vermogen om tot perspectiefwissel te komen en zich kunnen verplaatsen in het perspectief en de gedachten van de ander, is bij kinderen nog volop in ontwikkeling.

De theorie van Kohnstamm onderscheidt verschillende stadia. Kinderen rond de leeftijd van 6 jaar situeren zich op het eerste niveau. Zij zijn er zich van bewust dat de eigen gedachten en gevoelens kunnen verschillen met deze van anderen.

Het is echter nog moeilijk om hieraan inhoud te geven. Oudere kinderen van 8 jaar slagen er al beter in om inhoud te geven aan de gedachten en gevoelens van de ander.

Het duurt normaal gezien tot de leeftijd van 10 jaar vooraleer kinderen begrijpen dat een persoon verschillende gevoelens kan hebben ten opzichte van verschillende personen. De volwassen logica: 'Als mijn papa kwaad is op mijn mama, betekent dat niet dat hij ook kwaad is op mij' is

voor kinderen dus een te verwerven opdracht. Tot zolang zal het kind geneigd zijn om onnodig heel veel zaken op zichzelf te betrekken. Daarbovenop weten we dat de verworven cognitieve, sociaal emotionele vaardigheden van kinderen en jongeren onder druk staan omwille van de stress die een scheiding, en meer in het bijzonder een moeizaam verlopende scheiding met zich mee brengt.

Naast de ontwikkelingsfase waarin het kind zich bevindt, is ook de afhankelijkheidspositie een belangrijke sleutel om het gedrag van kinderen en jongeren te begrijpen. Kinderen en jongeren zijn afhankelijk van de ouder(s). Zij zullen er dus alles aan doen om de ouder te helpen en te versterken indien ze merken dat deze het moeilijk heeft. Nagy noemt dit 'negatieve parentificatie'. Het kind of de jongere neemt zorg op. Er ontstaat een rolomkering waarbij het kind in de ouderpositie terecht komt, zowel naar de eigen ouder, als naar eventuele broers en/of zussen. Naast het opnemen van de daadwerkelijke zorg is het vooral de emotionele verantwoordelijkheid die druk legt op het kind en verstikkend werkt. Kinderen vertellen: 'ik ben bang dat het erger zal worden... ik wil niet dat hij domme dingen doet'. Kinderen schakelen hiervoor de eigen nood aan zorg uit: 'sinds de scheiding zit mijn moeder in een depressie ... de laatste tijd draait alles om haar... en dat terwijl ik me ook niet goed voel'. Een van de jongeren stelt de vraag: 'hoe het komt dat volwassenen wel een contact mogen opeisen met hen als kind, en zij als kind geen contact mogen/kunnen weigeren met de ouder?'

Het narratief van de kinderen en jongeren maakt duidelijk dat overwegingen tot contactbreuk en/of het effectief installeren van contactbreuk een manier is voor hen om overeind te blijven in zeer verwarrende (verstrikking) en belastende (verstikking) omstandigheden.

7. Professionele tussenkomsten bij scheiding

De familierechter heeft de uitspraak over de verblijfsregeling opgeschort. Hij vraagt een sociaal onderzoek. De ouders krijgen snel een afspraak in het centrum waar ze zich aanmelden. Er is aandacht en zorg voor een neutraal werkkader. Er wordt voldoende tijd uitgetrokken om met beide ouders afzonderlijk te spreken en hen te informeren. Als vader niet opdaagt bij het eerste gesprek krijgt hij telefoon en overtuigt men hem om alsnog te komen. Er wordt aandachtig en herhaaldelijk samengezeten met Nico. Bij het adviesgesprek vraagt men beide ouders om samen aanwezig te zijn. Ze zitten voor het eerst sinds lange tijd weer samen in een ruimte. Ook de kindbegeleider neemt deel aan het gesprek. Hij confronteert de ouders met de voorzichtige

doch prangende wens van Nico om het contact met zijn moeder niet te verliezen. Hij mist haar. Er wordt voorgesteld aan de ouders om via bemiddeling de vraag van Nico te bekijken. Ondertussen wordt geadviseerd om voor Nico individuele begeleiding op te starten.

Het contactherstel start op. Nico gaat een dag per week bij moeder op bezoek zonder overnachting. Moeder ontvangt hem als een koning en kookt zijn lievelingseten. Tijdens het bezoek staat Nico in contact met vader via sms. Hij gedraagt zich arrogant en opstandig. Moeder put zich uit in onderdanigheid en vriendelijkheid maar is op het einde van de dag opgelucht als hij vertrekt. Zo had ze zich het bezoek van haar zoon niet voorgesteld.

De weg naar (her)verbinding is ingezet. Het verloop zal ongetwijfeld minder vanzelfsprekend zijn als de intieme betrokkenen en iedereen eromheen verwachten, wensen en hopen. Het zal langer duren ook en het zal niet verlopen volgens een lineair succesvolle opbouw.

Het is duidelijk vanuit voorgaande analyse dat de situaties waarin het contact tussen ouder(s) en kind na scheiding verbroken is erg divers zijn. **Verschillende factoren bij de respectieve betrokkenen** zijn hierbij medebepalend en medeverantwoordelijk. Een goede reden om de term 'ouderverstoting' te vervangen door '**contactbreuk**'.

De term contactbreuk beschrijft de realiteit vanuit een neutraal standpunt en laat openheid voor de diversiteit aan situaties die ertoe leidt om **het contact met de ouder te verminderen en/of te verbreken, hetzij kortdurend hetzij voor lange(re) tijd.**

Het werd eveneens duidelijk dat contactbreuk ingrijpt op de relationele werkelijkheid van diverse nabije en minder nabije betrokkenen. Contactbreuk situeert zich niet enkel tussen twee mensen maar **is gesitueerd in een ruimer relationeel gebeuren waardoor het beïnvloed wordt en waarop het op zijn beurt invloed uitoefent.**

De vraag naar **passende professionele tussenkomsten** voor herstel van contact moet in het licht van voorgaande beantwoord worden. De diverse medebepalende factoren die tot contactbreuk leiden en de complexiteit van het relatieveld noodzaken een tussenkomst '**op maat**'.

We formuleren enkele toetsstenen bij het installeren en/of evalueren van professionele tussenkomst(en) en nemen deze mee bij het uitwerken van een passend aanbod in de toekomst.

Geen kostbare tijd verliezen

Scheiding is een proces waar mensen nogal te vaak (te) weinig geïnformeerd en onvoorbereid in terecht komen. Hierdoor komen mensen 'en route' – 'onderweg' – in de problemen. Haperingen stapelen zich op en

verduisteren het perspectief wat leidt tot verstarring, conflict en verwijdering. Dit moet zoveel mogelijk vermeden worden.

Het is uitermate belangrijk om vanaf het begin van het scheidingsproces in te zetten op **aantrekkelijke en toegankelijke informatie** die gratis aangeboden wordt. Dit zorgt ervoor dat mensen beter geïnformeerd zijn **over de verschillende scheidingstrajecten** waaruit ze kunnen kiezen. Dit werkt het beste bij de start: voor mensen in beweging komen.

Er zijn verschillende initiatieven die dit uitgangspunt ter harte nemen. Sinds 2008 delen diverse deskundigen – waaronder juristen, bemiddelaars, psychologen, kinder- en jongerentherapeuten – binnen de scheidingschool op vrijwillige basis hun ruime praktijkervaring met vele mensen die zich in een scheidingssituatie bevinden. In terugkerende sessies die op verschillende plaatsen in Vlaanderen worden georganiseerd informeren ze mensen op een laagdrempelig wijze over de verschillende facetten van scheiding en dit tegen een minimale vergoeding.

Meer recent ontstond op diverse plaatsen het initiatief om binnen en buiten de rechtbank (pilot)projecten van **trajectbemiddeling** te installeren. Bemiddelaars zorgen ervoor dat mensen zo vroeg mogelijk tijdens het scheidingsproces geïnformeerd worden omtrent de verschillende scheidingstrajecten. Binnen dit gesprek worden de relationele conflicten die een akkoord in de weg zitten zichtbaar gemaakt en ervaren mensen hoe de methodiek van bemiddeling te werk gaat. Na dit gesprek hebben mensen maximaal beslissingsrecht om een geïnformeerde en overdachte keuze te maken omtrent het traject dat ze zelf willen inzetten. Trajectbemiddeling brengt elk traject in kaart met voor- en nadelen. Er wordt geen voorrang uitgesproken en/of waardeoordeel aan verbonden. Uitgangspunt is dat mensen een weloverwogen keuze maken en dit lukt het beste als ze goed geïnformeerd zijn.

Onderzoek maakt duidelijk dat bemiddeling als alternatief parcours voor de rechtbank nog steeds (te) weinig gekend is, door mensen nogal te vaak geassocieerd wordt met toegeven en/of capituleren en tenslotte vaak (te) laat wordt ingezet waardoor het minder effectief wordt (Buysse, 2016).

De bestaande initiatieven en pilotprojecten zijn ontstaan vanuit de nood en zorg die binnen het werkveld ervaren wordt. Ze worden op vrijwillige basis geïnstalleerd en/of werken met minimale middelen. Dit is geen houdbare situatie. Het is aan te bevelen dat het beleid inzet op **systematische ondersteuning en op evaluatie**. Vanuit het werkveld wordt erop gewezen dat bijzondere aandacht is vereist bij het bereiken van maatschappelijk kwetsbare groepen en bij gezinnen waarbij het werken met tolken nodig is. Praktijkwerkers beargumenteren dat het aanbod van tra-

jectbemiddeling zo vroeg mogelijk in het proces moet aangeboden worden (Van den Kerchove, 2015).

Van zodra meer duidelijkheid bestaat over de werkzaamheid van **trajectbemiddeling** ligt er een bijkomende uitdaging voor het beleid. Nagaan **hoe en waar** trajectbemiddeling **zo vroeg mogelijk en kosteloos** kan geïmplementeerd worden binnen de bestaande dienstverlening en **binnen elk scheidingsproces**.

Rekening houden met de behoeften en noden van kinderen en jongeren

Een professionele tussenkomst in het kader van contact(breuk) tussen ouder en kind – hetzij vanuit juridische context, hetzij vanuit de context van hulpverlening – zal in de eerste en in de laatste plaats afgetoetst moeten worden aan het welzijn van het kind. Het kinderrechtenverdrag dat uitnodigt tot protection, provision en participation is hierbij een leidraad en een toetssteen. Op deze wijze geformuleerd lijkt dit helder en duidelijk. Dat is het allerminst.

In de realiteit is dit geen gemakkelijke opdracht. Kinderen en jongeren zijn volop **in ontwikkeling**. De ontwikkelingsfase waarin kinderen en jongeren zich bevinden bepaalt de mogelijkheden maar kleurt ook de noden en behoeften. Wat mogelijk en goed is voor een jong kind is dat niet voor een ouder kind en vice versa. De ontwikkeling van kinderen en jongeren speelt zich daarbovenop af in een relationele context. Het (on)welzijn van kinderen en jongeren is onlosmakelijk verbonden met dit van de ouders en is gesitueerd binnen een ruimer netwerk en binnen een brede maatschappelijke context.

Het narratief van kinderen maakt diverse factoren zichtbaar die een rol spelen bij de overweging tot een contactvermindering en/of contactbreuk. Kinderen en jongeren komen met dit verhaal bij diverse actoren terecht. Zij zoeken een luisterend oor bij betekenisvolle anderen in het netwerk, binnen de schoolcontext, binnen de hulpverlening en binnen de juridische context.

Kinderen en jongeren geven aan dat de waarborg van **geheimhouding en privacy** een doorslaggevende factor is om vrijuit te kunnen spreken. Zij verkiezen een gesprekspartner buiten het juridisch kader. Het vergt aanbeveling om op zoek te gaan naar pistes die **bemiddeling gratis en op een laagdrempelige manier toegankelijk maken voor kinderen en jongeren**. Dit impliceert dat de diverse opleidingen tot bemiddeling het spreken met kinderen in hun opleiding en (na)vorming opnemen.

In Nederland is er de ‘kindbehartiger’ en ‘de bijzondere curator’ die de stem van het kind binnen het justitieel kader tracht te waarborgen (Smits, V. (red), 2017). In ons land houdt het kinderrechtencommissariaat al lang een pleidooi om de rechtstreekse rechtstoegang van jongeren mogelijk te maken.

Elke volwassene die het gesprek met kinderen en jongeren aangaat, zal aandachtig en respectvol moeten omgaan met de complexe relationele werkelijkheid waarin de jongere zich bevindt. **Sprekend en handelen zonder de jongere deloyaal te maken is geen sinecure.** Zo niet riskeren de gesprekken kinderen te ontmoedigen en opnieuw en/of nog meer vast te zetten.

Kinderen en jongeren in complexe gezinssituaties stemmen zich af op de noden van de ouder(s) en slagen er nog moeilijk in om voor zichzelf te denken en te spreken. Zij bevinden zich in de hoofden van de volwassenen rondom hen. Opnieuw greep krijgen op het eigen perspectief is niet evident. Kinderen en jongeren moeten hierbij kunnen rekenen op hulp en ondersteuning. Dit kan door samen met hen stil te staan bij de verst(r)ikking en uit te zoeken hoe de dingen samenhangen, wat ieders aandeel is, en hoe de een op de ander reageert. Op deze wijze krijgen kinderen en jongeren meer klaarheid in het gedrag van de ouders, maar ook in de eigen (re)actie(s) en de wederzijdse beïnvloeding en slagen zij er beter in om ‘voor zichzelf te spreken’.

Het gesprek met kinderen kadert – indien nodig – binnen **een breder onderzoek met een gedegen expertise van de betrokken professionals uit diverse beroepsgroepen.** Momenteel wordt dit geregeld via een sociaal onderzoek, in andere situaties wordt een tijdelijke opname in een Observatie en Onthaalcentrum aanbevolen. Lange wachttijden zijn hierbij uitermate contraproductief.

Uiteraard raakt de thematiek contactbreuk ook aan de opdracht en **het mandaat van de bezoeker** die werken aan contactherstel; hetzij op vraag van een ouder, hetzij in opdracht van justitie. Het installeren van contacten tussen ouder en kind is één zaak. Het herstel van verbinding is een andere. Effectief contact is geen waarborg voor (her)verbinding. Bij de (her)opbouw van contacten vergt de verstoring en dynamiek van de relaties nauwlettende zorg en aandacht. De medewerkers van de bezoeker hebben tijd en ruimte nodig om binnen elke particuliere situatie uit te zoeken hoe en onder welke condities de rechten en plichten van zowel kind en ouders kunnen bevorderd en gewaarborgd worden. Dit is geen sinecure gezien het spanningsveld dat zich tussen deze wederzijdse rechten en plichten bevindt. Dit kan enkel als er vanuit het beleid voldoende mankracht en tijd geboden wordt aan de medewerkers van de

bezoekruimte om binnen elk dossier ten gronde met alle betrokken partijen in gesprek en aan het werk te gaan.

Inzetten op het aanbod voor kinderen en jongeren om elkaar onderling te bevestigen en te versterken, is een beloftevolle piste die nog weinig ontwikkeld is. Sinds kort experimenteert Awel met J-Awel waarbij jongeren een antwoord geven op de forumberichten van hun leeftijdsgenoten. Deze jongeren ontvangen voorafgaandelijk een vorming en kunnen blijvend rekenen op ondersteuning. Ook binnen het reguliere dienst- en hulpverleningsaanbod zou hierop meer ingezet kunnen worden.

Dialogoog en overleg tussen de actoren van welzijn en justitie

Zowel onderzoek als recente ontwikkelingen in de praktijk tonen de noodzaak aan om bij contactbreuk tussen ouder en kind tot een **samenwerking en afstemming** te komen tussen **juridische interventies** die zich afspelen op het niveau van familiezaken en **psychologische interventies** die zich afspelen op het niveau van familierelaties.

Een justitiële uitspraak biedt een kader dat de grenzen aangeeft. Dit is in sommige situaties een noodzakelijke maar vaak niet voldoende voorwaarde in het beheersen van de ouder-kind relatie. Gezinnen met een langdurend en ernstig verstoorde gezinsdynamiek hebben naast grenzen ook hulp nodig bij het beheersen van het complex relatieveld en de familiodynamiek die binnen de grenzen van het justitieel kader steeds opnieuw in beweging komt en zich opnieuw aan hen voltrekt.

Hulpverlening gaat op zoek naar werkbare varianten met het kind, de ouder en de context. Juridische procedures en (de dreiging van) nieuwe uitspraken zijn dan verstorend en creëren onveiligheid. Hier dringt zich de vraag op of de mogelijkheid om onbepert en onuitputtelijk procedures op te starten niet contraproductief werkt bij het streven naar een werkbare oplossing. De strijd, de onmacht, het falen wordt immers permanent aangewakkerd. Nog voor de as aan het smeulen gaat, schieten de vlammen opnieuw omhoog.

Het project 'Kinderen uit de Knel' van Justine Van Lawick houdt hiermee rekening. Mensen die verwickeld zijn in een hoog conflictueuze scheiding kunnen door justitie verwezen worden. In Nederland wordt met de ouders en justitie afgesproken dat alle procedures bij de rechtbank worden stopgezet in de periode dat het project loopt. In België hangt dit af van de plaats waar het project loopt (Van Lawick, 2014, Wiewauters, 2017).

Het aanbod bestaat uit psycho-educatie waarbij gedurende acht sessies samen met de ouders ingegaan wordt op de ontwikkeling en werking

van conflicten en de impact ervan op kinderen. Ervaringsoefeningen in groep, samen met inbreng vanuit de kindergroep, lijken erin te slagen om de tunnelvisie bij de deelnemers te doorbreken en ruimte voor nieuwe inzichten te creëren. Binnen het aanbod installeert men tevens een netwerkbijsamenkomst.

Werken met het netwerk

Het actief aan de slag gaan met betrokkenen uit **het netwerk rondom kind en ouder(s)** is een piste die in het verleden sterk onderbelicht is gebleven.

Binnen het werkveld ontstaan momenteel beloftevolle initiatieven en pilootprojecten die actief aan de slag gaan met de betrokkenheid van het netwerk. Bij hoog conflictueuze scheiding verlaat men de piste om te allen tijde een akkoord te willen bewerkstelligen met beide ouders. Er wordt ingezet op twee aparte trajecten waarbij samen met het kind en de betreffende ouder nagedacht wordt over hoe de contacten kunnen verlopen. Belangrijke betrokkenen uit het netwerk van de betreffende ouder worden mee uitgenodigd om dit verder vorm te geven en de ouder te versterken.

Lieve Cottyn verwoordt het als volgt: ouderschapsreorganisatie centraal stellen betekent dat men de gerichtheid van ouders op elkaars doen en laten verlegt naar de zorg voor kinderen (Cottyn, 2016). Het 'parlement van gedachten' dat rondom ouders aanwezig is mee in de weegschaal leggen biedt nieuwe perspectieven en bevordert de draagkracht en het welzijn van ouders en kind(eren) (Beckers, 2016).

Binnen deze context verdient het aanbeveling om in de praktijk in te zetten op het aanbod van '**eigen kracht conferenties**'. De vraag dringt zich op binnen welke criteria dit een mogelijke te bewandelen weg is die leidt naar verandering (Beyers, 2013).

Een beloftevol initiatief dat werd voorgesteld op het echtscheidingscongres in Amsterdam van 22[HS]juni 2017 is DEES dat verwijst naar De-escalatie bij scheiding. Binnen het programma wordt een time-out ingelast waarbinnen de ouders afzonderlijk van elkaar begeleiding krijgen. De begeleiding is er in eerste instantie op gericht om de conflicten zoveel mogelijk te de-escaleren.

Ouders krijgen de mogelijkheid individueel hulp en ondersteuning te ontvangen en te werken aan de eigen ouder-kind relatie. Terwijl het project loopt zijn er afspraken met een buddy uit het netwerk van beide ouders. Deze houdt consequent de focus op het kind. Hij zorgt ervoor dat tijdelijke afspraken omtrent de kinderen nageleefd worden en onder-

steunt de ouder hierbij. De eerste resultaten van DEES zijn positief, maar voor een grondige evaluatie is het nog te vroeg (<http://www.dees.website/>)

Samenwerking tussen het werkveld en beleid en onderzoek

Het omgaan met ouderverstoting en contactbreuk leidt bij de betrokken actoren van welzijn en justitie tot 'scheidingsmoeheid'. Het verdient aanbeveling om in te zetten op onderzoek dat mede gedragen en gefinancierd wordt door het beleid.

8. In het kort samengevat

Scheiding doet een appél op reorganisatie van het ouderschap. Scheiding impliceert voor alle betrokkenen een verlies dat gepaard gaat met pijn. Ondertussen moet er (her)onderhandeld worden over de reorganisatie van het ouderschap. Onderweg wil het al eens misgaan. Ouders en kinderen geraken het niet eens over hoe de ouder-kind relatie er kan uitzien, over de tijd die ze samen willen doorbrengen.

Bij contactbreuk tussen ouders en kind toont dit probleem zich het meest scherp. Vermits kinderen en jongeren nog volop in ontwikkeling zijn moet elke tussenkomst rekening houden met de ontwikkelingsfase waarin het kind zich bevindt en de daarmee verbonden mogelijkheden en beperkingen. Rekening houdende hiermee zijn tussenkomsten per definitie tijdelijk en moeten ze regelmatig ge(her)evalueerd worden.

In deze bijdrage pleiten we voor een genuanceerd en gelaagd antwoord dat aandacht heeft voor de samenwerking tussen de actoren van justitie en welzijn en dat inzet op het netwerk rondom ouders en kind, met aandacht voor de invloed van het brede maatschappelijke betoog.

Er zijn geen eenvoudige en snelle oplossingen. Het antwoord zal meerstemmig en gelaagd dienen te zijn, en uiteraard dynamisch, zich altijd opnieuw weer afstemmend op de verander(en)de relationele werkelijkheid. Een uitdaging voor het uithoudingsvermogen. Net zoals bij een marathon is het belangrijk om geen sprint in te zetten bij het begin.

9. Referenties en literatuurlijst

- Bastaits, K., Van Peer, C. & Mortelmans, D. (2011) 'Hoe beleven partners en kinderen een echtscheiding?' in: Mortelmans, D., Pasteels, I., Bracke, P., Matthijs, K., Van Bavel, J. & Van Peer, C. (Eds) *Scheiding in Vlaanderen*. Leuven, Acco, p.113-134
- Bastaits, K., Mortelmans, D. & Van Peer, C. (2013) 'De opvoeding door gescheiden ouders en het welbevinden van het kind. Wat is van tel?' In: Pasteels, I., Mortelmans, D., Bracke, P., Matthijs, K., Van Bavel, J. & Van Peer, C. (Eds). *Scheiden in Meervoud. Over partners, kinderen en grootouders*. Leuven, Acco, p. 243-264
- Beckers, W., (2016) *Netwerkversterking als antgift voor de strijd bij hoogconflicten na scheiding*. *Systeemtheoretisch Bulletin* (3)
- Beyers, M., (2013) *Eigen Kracht-conferenties, burgers aan zet*. Garant Uitgevers, Cahiers Campus Gelbergen 1.
- Bernet, W., Baker, A.J. (2013) *Parental Alienation, DSM-5 en ICD-11: response to critics*. *Journal Academic Psychiatry Law* 41(1), p. 98-140
- Buysse, A. & Ackaert, L. (2005) *Kinderen en scheiding: belevingsonderzoek bij kinderen en jongeren* (te downloaden op www.kinderrechten.be)
- Buysse, A. & Ackaert, L. (2006) *Kinderen en Scheiding: een focusgroepen onderzoek*. *TJK*, 1, 32-37
- Buysse, A. (2016) *Ouderverstoting. Over tussenkomst in familiezaken en in familierelaties: complexe dynamieken tussen ouders en kinderen na scheiding*. Vol 6 (1) www.relatiesennieuwegezinnen.be
- Carette, V. (2007) *Impact op het psychologisch welbevinden van kinderen*. In Van Peer, C. (Ed). *De impact van een (echt)scheiding op kinderen en ex-partners*. Brussel. Studiedienst van de Vlaamse regering. P. 38-64
- Cottyn, L. (2009) *Conflicten tussen ouders en kind*. *Systeemtheoretisch Bulletin*. XXVII:2
- Cottyn, L. (2013) *De stem van het kind*. *Systeemtheoretisch Bulletin*. XXXI:3
- Cottyn, L. (2016) *Gevangen in hoog conflict na scheiding. De worsteling voor een constructieve houding in een destructief veld*. *Systeemtheoretisch Bulletin* (3).

- De Ruiter, C., Van Pol, B. (2017) *Mythen over conflictscheidingen. Een onderzoek naar de kennis van juridische en sociale professionals*. Family and Law.
- Gardner, R.A. (1989) *The Parental Alienation Syndrome and psychotherapeutic and Legal Approaches to Three Types of Parental Alienation Syndrome Families*. Family Evaluation in Child Custody Mediation, Arbitration and Litigation, Chresskill, N.Y.
- Glasl, F. (2001) *Help! Conflicten: heb ik een conflict of heeft het conflict mij?* Zeist:Christofoor.
- Glasl, F. (2015) *Handboek conflictmanagement*. Uitgeverij SWP, Amsterdam.
- Gold, C.M. (2011) *Keeping your Child in Mind: overcoming defiance, tantrums and other behavioral problems by seeing the world through your child's eyes*. New York:Da Capo Press.
- Johnston, J.R. (2003) *Parental Alignments and Rejection: An empirical Study of Alienation in Children of Divorce*. Journal of the American Academy of Psychiatry and Law. 158-170
- Kelly, J. B. & Johnson, M.P. (2001) *The alienated child: A reformulation of Parental Alienation Syndrome*. Family court review, 39 (3)
- Kelly, J. B. & Johnson, M.P. (2008) *Differentiation among types of intimate partner violence: research update and implications for interventions*. Family Court Review. Vol 46 (3)
- Smits, V., Groenhuijsen, L. Rietbereggen, M. (red) (2017) *De bijzondere curator. Stem voor het kind in het recht*. SWP, Amsterdam.
- Sodermans, A.K., Vanassche, S. & Matthijs, K. (2013) 'Verblijfsregelingen en welbevinden van kinderen: verschillen naar gezinskenmerken'. In: Pasteels, I., Mortelmans, D., Bracke, P., Mattijs, K., Van Bavel, J. & Van Peer (Eds) *Scheiden in Meervoud. Over partners, kinderen en grootouders*. Leuven, Acco. p. 265-288
- Spruijt, E. Eikelenboom, B., Harmeling, J., Stokkers, R. & Kormos, H. (2005) *Parental Alienation syndrome (PAS) in the Netherlands*. The American Journal of Family Therapy, 33, 303-317
- Van den Kerchove, L. (2015) *Vroegtijdige hulp bij scheiding. Netwerkontwikkeling en outreachende acties*. Steunpunt Algemeen Welzijnswerk.

- Van Lawick, J. & Visser, M. (2014) *Kinderen uit de Knel. Een interventie voor gezinnen verwickeld in een vechtscheiding*. Amsterdam, SWP.
- Wallerstein, J.S. & Kelly, J.B. (1980) *Surviving the Breakup: How Children and Parents Cope with Divorce*. Basic Books, New York.
- Wiewauters, C. (2005) 'Het gevende kind en parentificatie: de positie van kinderen bij scheiding en binnen nieuwe gezinsvormen'. In: Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen (Ed.) *Waanzin van het gezin*. Tiel: Lannoo.
- Wiewauters, C. & Van Eyken, M. (2014) *Een week mama, een week papa? Wat kinderen bij een scheiding echt nodig hebben*. Tiel: Lannoo.
- Wiewauters, C. (2015) *Kinderen en herstel van veerkracht bij gezinstransities. Het belangt ons allen aan*. Welwijs, 26 (3), 10-13.
- Wiewauters, C. (2015) *Kinderen en gezinstransities. Hoe 'thuiskomen' in nieuwe gezinsvormen*. Sociaal.Net. <http://sociaal.net/analyse-xl/kinderen-en-gezinstransities/>
- Wiewauters, C., Emmery, K. (2016) *Awel, ik ben in de war door de scheiding van mijn ouders*. <http://www.hig.be/nl/nieuws/onderzoeksrapport-awel-ik-ben-de-war-door-de-scheiding-van-mijn-ouders>
- Wiewauters, C., Emmery, K (2016) *Parental Alienation Syndrome of contactbreuk. Waarom uit het hoofd niet uit het hart is. Kinderen verstrikt in verbinding*. <http://www.relatiesennieuwegezinnen.be/inhoud.html>
- Wiewauters, C. (2017) *Is verblijfsco-ouderschap de beste oplossing. Niet alles is te vatten in regels*. Sociaal Net. <http://sociaal.net/opinie/is-verblijfsco-ouderschap-de-beste-oplossing/>
- Wiewauters, C. (2017) *Wacht niet tot het licht op rood staat. Wat helpt bij moeilijke scheidingsprocessen*. Sociaal Net. <https://sociaal.net/analyse-xl/wacht-niet-tot-het-licht-op-rood-staat/>
- Wiewauters, C., Emmery, K. (2016) *Parental Alienation Syndrome of contactbreuk. Waarom uit het oog niet uit het hart is. Kinderen verst(r)ikt in verbinding*. www.relatiesennieuwegezinnen.be